

ПЕДАГОГІКА

УДК : 37.013.42

Ольга ВАСИЛЕНКО,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(Україна, Харків) o_vas@ukr.net

КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

На основі аналізу наукових досліджень наведено основні аспекти вивчення соціальної відповідальності педагога, розкрито зміст поняття соціальна відповідальність учителя, його об'єктивну (вимоги суспільства) і суб'єктивну (усвідомлення, почуття обов'язку, совісті) сторони. Охарактеризовано механізми формування соціальної відповідальності майбутнього вчителя. Доведено, що соціальна відповідальність, як органічне поєднання внутрішнього (наказ самому собі) і зовнішнього (вимоги до професії) імперативу з'єднує усі структурні компоненти професійно-педагогічної компетентності (спеціальна, соціальна, особистісна, індивідуальна).

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, мораль, підготовка, майбутній педагог, особливості, компонент, механізм.

Лит. 10.

Olha VASYLENKO,

PhD in Pedagogic sciences, Associate Professor of Social Pedagogy,
Kharkiv G. S. Skovoroda National Pedagogical University
(Ukraine, Kharkiv) o_vas@ukr.net

A CATEGORY OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF TEACHER IN SCIENTIFIC RESEARCHES

Based on the analysis of scientific literature the features of social responsibility of future teachers in scientific studies, the concept of social responsibility of the teacher, his/her objective (public demands) and subjective (perception, sense of duty, conscience) aspects were revealed. The mechanisms of formation of social responsibility of future teachers were characterized. It is proved that social responsibility as an organic combination of internal (order to oneself) and external (requirements to the profession) imperative connects all the structural components of professional and pedagogical competence (special, social, personal, individual).

Key words: responsibility, social responsibility, moral, training, future teacher, features, component, mechanism.

Ref. 10.

Ольга ВАСИЛЕНКО,

кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной педагогики
Харьковского национального педагогического университета им. Г. С. Сковороды
(Украина, Харьков) o_vas@ukr.net

КАТЕГОРИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ПЕДАГОГА В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

На основе анализа научных исследований представлены основные аспекты изучения социальной ответственности педагога, раскрыто содержание понятия социальная ответственность учителя, его объективную (требования общества) и субъективную (осознание, чувство обязанности, совесть) стороны. Охарактеризованы механизмы формирования социальной ответственности будущего учителя. Обосновано, что социальная ответственность, как органическое соединение внутреннего (приказ самому себе) и внешнего (требования к профессии) императива, объединяет все структурные компоненты профессионально-педагогической компетентности (специальная, социальная, личностная, индивидуальная).

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, мораль, подготовка, будущий педагог, особенности, компонент, механизм.

Лит. 10.

Постановка проблеми. Розуміння сутності соціальної відповідальності у контексті реформування педагогічної освіти вимагають створення максимальних умов для розвитку і самореалізації всіх суб'єктів освітнього процесу. Що зумовлює принципову потребу переосмислення всіх необхідних чинників, від яких залежить професійне становлення і самореалізація майбутнього вчителя, оскільки він є носієм і передавачем загальнолюдських цінностей молодому поколінню. З огляду на це постає проблема аналізу дефініції відповідальності, суті та компонентів її формування у майбутнього вчителя, як особистості, що усвідомлено приймає моральні вимоги, співвідносить власну поведінку з нормами суспільства, виражає почуття морального та професійного обов'язку.

Аналіз досліджень. Науковий світ накопичив вагомий матеріал, в якому висвітлюються різнопланові аспекти проблеми відповідальності як у суспільстві загалом, так і в освіті, зокрема. Важливе теоретичне значення для розуміння сутності соціальної відповідальності у контексті реформування педагогічної освіти, формування нового мислення вчителя як основи його відповідальності перед суспільством стали праці видатних вчених. Так теоретико-методологічні засади відповідальності закладено в соціально-філософських і соціологічних працях Х. Арендт, Д. Баюри, І. Вітковської, А. Єрмоленка, К. Кларка, А. Кравченко, Н. Мінкіної; у психолого-педагогічних працях К. Абульханової-Славської, С. Анісімова, А. Бергсона, В. Беха, С. Гессена, А. Гусейнова, Л. Добровольської, Ф. Михайлова, К. Муздибаєва, В. Радула, М. Савчина. Фундаментальну основу формування відповідальності у професійній підготовці майбутнього вчителя становлять дослідження Е. Бекірова, М. Васильєвої, Г. Васяновича, В. Радаєва та ін. У їхніх дослідженнях висвітлено відповідальність як якісну зміну особистості з моральними, професійними обов'язками, трансформацію ціннісних орієнтирів, а також переосмислено традиційні питання про співвідношення об'єктивної (вимоги суспільства) і суб'єктивної (усвідомлення, почуття обов'язку, совісті) сторін професійної відповідальності в контексті навчальної взаємодії вчитель-учень.

Однак, слід відзначити, що предметна сфера, яка окреслена темою статті, дає можливість узагальнити питання відповідальності вчителя в соціальних очікуваннях суспільства.

Мета статті: на основі аналізу наукових джерел визначити особливості соціальної відповідальності майбутнього вчителя у процесі його професійно-педагогічної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Заслуговує на увагу наукова робота з філософії освіти А. Кравченко, в якій на основі теоретико-методологічного аналізу генези освітнього процесу концептуалізовано поняття «соціальна відповідальність учителя» як «усвідомлене розуміння наслідків і змісту відчуженого власного світу у зовнішнє середовище, що

проявляється у формі думок та ідей, наукових концепцій, переживань, оціночних критеріїв, відчуттів, ідеологічних переконань, загального рівня знань, етичних норм тощо, і, як результат, формує через педагогічний вплив майбутнє соціальне середовище» [4, 10]. Авторка обґрунтувала положення про рефлексію як основу «відповідальності автономної особистості, котра є процесом цілеспрямованих внутрішніх зусиль, постійною працею виховання і самовиховання, обумовлених діяльністю вчителя у навчальному процесі; в умовах складності, непередбачуваності, перманентної кризи соціокультурної сфери виникають нові ризики і виклики, збільшуючи активність кожного індивіда, що посилює граничну відповідальність вчителя перед суспільством і його майбутнім за результати своєї праці з формування соціокультурного, духовно-ціннісного простору, в якому відбувається становлення індивіда як особистості» [4, 11]. Зазначимо, що це дозволило у дослідженні розкрити механізми формування саме соціальної відповідальності взагалі, та вчителя, зокрема, яким виступає процес соціалізації як інтеріоризації індивідом об'єктивних соціальних відносин у специфічні внутрішні переконання. В подальшому, як доводить автор, цей механізм забезпечує включення індивіда у статуси особистості в соціальне середовище [4, 13].

У дисертації, присвяченій цілісному дослідженню розвитку соціальної педагогіки в соціокультурному контексті та соціального виховання як її предмета з філогенетичного погляду, А. Рижанова, спираючись на аналіз системи соціального виховання різних культурних епох, розглядає як результат соціальності – соціальну відповідальність, зміст якої змінювався відповідно до ускладнення соціальної організації та динаміки соціальних цінностей у різні історичні епохи [8]. Отже, відповідальність органічно «включено» в усі сфери діяльності людей, в усі форми суспільної й індивідуальної свідомості, адже доцільне налагодження різноманітних зв'язків не може існувати без відповідальності суб'єкта, вона змінюється відповідно історичним вимогам суспільства. Відповідальність має соціальний характер, оскільки проявляється тільки в суспільстві.

К. Муздибаєв значення слова «відповідальність» пов'язує з виконанням обов'язку, з необхідністю відповідати за нього [7]. Автор, розглядаючи відповідальність з точки зору психології, підкреслює, що відбувається не однозначне відображення об'єктивних залежностей, а певна трансформація в кожному окремому випадку, переклад вимог на мову внутрішніх психічних умов життя індивіда. У психологічному аспекті відповідальність розглядає і С. Анісімов, який її характеризує в об'єктивному (сукупність об'єктивних вимог, пропонованих суспільством до окремих своїх членів, колективів у вигляді моральних принципів, норм, що виражають суспільну необхідність) та суб'єктивному, тобто психологічному (своєрідний стан свідомості (як усвідомлення і почуття відповідальності, обов'язку, совісті і т. ін.) сенсі. М. Левківський соціальну відповідальність розглядається як якість, що характеризує соціальну типовість особистості у поведінці, діяльності відповідно до соціальних норм певного суспільства. В її структурі автор виділяє усвідомлення обов'язку, почуття та волі, яка проявляється у виборі рішення, яке приймається особистістю, тому виконання обов'язку неможливе для педагога без вольових якостей та зусиль [5].

Зазначимо, що система практичних дій здійснюється педагогом безпосередньо, тобто дає можливість сприймати вимоги моралі у педагогічній діяльності не автоматично, як готові рецепти, а аналізуючи можливі варіанти вибору педагогічних засобів. Такій підхід підкреслює суб'єктивний аспект відповідальності вчителя. Отже, соціальній відповідальності педагога притаманні з одного боку обов'язок, покладений суспільними вимогами на суб'єкта, з іншого – суб'єктивне розуміння відповідальності, пов'язане з

свідомістю, професіоналізмом особистості педагога. Відмітимо: не залежно від того, усвідомлює педагог відповідальність, або ні, відповідальність існує як соціальна вимога, тобто об'єктивно.

З позицій педагогічної деонтології М. Васильєва відповідальність розуміє як «стійке особистісне утворення, здатність педагога контролювати свою поведінку відповідно до прийнятих в суспільстві, колективі, професійній групі соціальних, моральних і правових норм, вимог, професійного обов'язку» [1, 91]. З цієї точки зору автор доводить, що професійний обов'язок педагога, поведінка педагога, відповідальність за поведінку в нестандартних (екстремальних) ситуаціях його професійної діяльності – основні цінності професії педагога. При цьому моральний обов'язок розглядається як внутрішній імператив (наказ самому собі), а обов'язки – як зовнішній імператив (вимоги, що накладаються на людину) як своєрідна повинність, яку людина зобов'язана виконувати. Автором внутрішній і зовнішній імператив характеризує механізм відповідальності педагога як внутрішню потребу, глибоку переконаність у необхідності визначених дій, необхідність дотримання певної лінії поведінки у педагогічній діяльності.

Здійснений аналіз поняття «вірність» у філософії, етиці, психології, педагогіці І. Свириденко дав підстави визначити її як особистісний конструкт, що впливає на специфіку міжособистісних взаємин та виявляється в надійності, постійності, відданості, відповідальності, обов'язковості, емпатійності людини в різних обставинах, пов'язаних із міжособистісною взаємодією [9, 15]. Автор у дослідженні проблему виховання вірності в особистісних взаєминах майбутніх педагогів визначає як особистісне утворення, що узгоджує поведінку студента відповідно до певних моральних законів, забезпечуючи суб'єктивну задоволеність процесом і результатом взаємодії, характеризується надійністю, постійністю, відповідальністю юнаків і дівчат у ставленні один до одного та виступає провідним механізмом їхнього розвитку та саморозвитку [9]. Зазначимо, що у вищезазначених дослідженнях відповідальність, як особистісне утворення, норма поведінки, стає своєрідною основою до моральних вчинків педагога перед іншими, в суспільстві.

М. Сметанський, досліджуючи поняття «соціальна відповідальність педагогів», розуміє її як особистісну якість, сутність якої полягає в усвідомленій моральній потребі і практичній готовності до виконання соціальних норм, розумінні соціального значення своєї діяльності, чіткє знання своєї соціальної ролі, правильну оцінку своїх можливостей, активну життєву позицію, ініціативну поведінку, здібність передбачити результати своєї діяльності [10]. Також, визначаючи специфіку соціальної відповідальності вчителів у двох аспектах (ціннісно-орієнтаційному, нормативно-регулятивному), науковець доводить, що структура соціальної відповідальності (як якості особистості) включає пізнавальний, емоційний та діяльний компоненти. За М. Сметанським, соціальна відповідальність учителя, пов'язана з визначальними якостями особистості, і виявляє детермінуючий вплив не тільки на характер її ставлення до своїх функціональних обов'язків, але і на процес формування самої особистості [10].

Професійну діяльність соціального педагога К. Віцукаєва розуміє як соціально значиму активність, спрямовану на виконання роботи, яка вимагає спеціальних соціально-педагогічних знань, умінь і навичок, а також певних особистісно-моральних якостей (гуманістичної спрямованості, об'єктивності, відповідальності, активності, тактовності та толерантності, прагнення до самовдосконалення, творчого мислення, емпатії, рефлексії) [2, 191]. Автором критеріями та показниками підготовленості майбутнього соціального педагога як суб'єкта професійної діяльності обрано: особистіс-

но-зорієнтований, гносеологічний, творчо-вольовий, креативно-діяльнісний. Останній розкривається не тільки як уміння креативно застосовувати знання, а й наявність відповідальності за прийняття рішення та результати своєї праці [2, 193]. Дослідниця рівень суб'єктивного контролю узагальнює як характеристику особистості, пов'язану із відчуттям людини відповідальності за те, що відбувається «тут і тепер», а також за віддалені наслідки, тобто із соціальною зрілістю й самостійністю особистості [2, 112]. Специфіка професії соціального педагога визначається об'єктами впливу – дітьми, які перебувають у тяжких життєвих обставинах, що об'єктивно вимагає від майбутнього соціального педагога розвитку таких особистісних якостей, як відповідальність, готовність завжди надати допомогу.

У психолого-педагогічній літературі соціальну відповідальність включено у структуру професійно-педагогічної компетентності. Так, А. Маркова виділяє в структурі соціальну компетентність, яка вимагає оволодіння сумісною (колективною, груповою) діяльністю, співробітництвом, прийомами міжособистісного спілкування, соціальну відповідальність за результати своєї діяльності [6].

Виходячи з положення про те, що соціальна відповідальність майбутнього вчителя інтегральна професійна якість, що включає в себе усвідомлення суспільної значущості своєї діяльності, чітке знання своїх професійних функцій, володіння вміннями і навичками педагогічної діяльності, ініціативу, самостійність і творче ставлення до справи, прагнення до самоаналізу і самовдосконалення, О. Кочергою визначено структуру соціальної відповідальності майбутніх учителів [3, 199]. До структури вона віднесла такі компоненти: емоційно-мотиваційний (відповідальне ставлення, що передбачає мотивацію педагогічної діяльності та професійного удосконалення вчителя початкових класів, позитивне емоційне ставлення до виконання професійних обов'язків, гуманістичну спрямованість), когнітивно-ціннісний (усвідомлення вчителем нормативних вимог до педагогічної діяльності та особистості вчителя-професіонала) та поведінковий (свідомо регульована поведінка на основі особистісно-значущих норм, правил; дисциплінованість; вміння працювати, організовувати свою діяльність, брати відповідальність на себе, виявляти ініціативу та творчість, приймати обґрунтовані адекватні рішення у складних ситуаціях, відповідати за них, доводити розпочату справу до логічного завершення і досягати при цьому високої результативності та якості роботи; сукупність практичних дій, вчинків, завдяки яким індивід реалізує предмет відповідальності чи добирає засоби для цього). Як бачимо, соціальна відповідальність розглядається і як інтегративна професійна якість особистості вчителя. Соціальна відповідальність репрезентується трьома визначальними ознаками: внутрішньою мотивацією, глибокими знаннями, достатніми уміннями соціально-значущих вчинків, дій та адекватною поведінкою.

Отже, багатоплановість поняття «соціальна відповідальність», наявність його у внутрішній структурі різних складових (якостей, підготовки) і механізмів регуляції поведінки майбутнього вчителя, а також нормативно-етичні вимоги до професії педагога, гуманізація всіх складових навчально-виховного процесу підготовки фахівця дають підстави соціальну відповідальність розглядати як базовий компонент та кваліфікаційну вимогу у професійній підготовці майбутнього вчителя.

Висновки. Науковці визначають такі особливості соціальної відповідальності майбутніх педагогів у професійній підготовці як: стійке особистісне утворення (інтеграція всіх психічних функцій особистості, самоусвідомлення, емоційне ставлення до обов'язку, професійна етика); засвоєння особистістю моральних норм поведінки, пе-

ретворення їх у внутрішні регулятори педагогічної діяльності; охоплення усіх сфер діяльності людей і форм суспільної й індивідуальної свідомості, що має об'єктивну (вимоги суспільства) і суб'єктивну (усвідомлення, почуття обов'язку, совісті) сторони; органічне поєднання внутрішнього (наказ самому собі) і зовнішнього (вимоги до професії) імперативу, що з'єднує усі структурні компоненти професійно-педагогічної компетентності (спеціальна, соціальна, особистісна, індивідуальна). Соціальна відповідальність визначає поведінку педагога в сфері його професійної діяльності, здатність дотримуватися загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і готовність звітувати за свої дії.

Проведене дослідження дозволило визначити перспективні напрями подальшої розробки проблеми розвитку соціальної відповідальності щодо професійної підготовки майбутнього вчителя, які охоплюють змістові та методичні особливості відповідно до специфіки фахової підготовки студентів, на етапі післядипломної освіти та самовдосконалення; дослідження соціальної відповідальності у професійній підготовці майбутнього вчителя під час проходження педагогічної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильєва М. П. Теорія педагогічної деонтології : [монографія] / М. П. Васильєва. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2003. – 216 с.
2. Віщукаєва К. М. Підготовка майбутнього соціального педагога як суб'єкта професійної діяльності : дис. ... канд. педагог. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / К. М. Віщукаєва. – Одеса, 2012. – 269 с.
3. Кочерга О. М. Формування соціальної відповідальності у студентів педагогічного коледжу : дис. ... канд. педагог. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О. М. Кочерга. – Ніжин, 2012. – 285 с.
4. Кравченко А. А. Етос відповідальності вчителя в соціальних очікуваннях суспільства знань : автореф. дис. ... докт. філософ. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / А. А. Кравченко. – К., 2014. – 44 с.
5. Левківський М. В. Критерії та рівні розвитку відповідального ставлення до праці / М. В. Левківський // Рідна школа. – 1993. – № 11–12. – С. 54–56.
6. Маркова А. К. Психологія труда учителя : Книга для учителя / А. К. Маркова. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
7. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – М. : Наука, 1983. – 240 с.
8. Рижанова А. О. Развитие социальной педагогики в социокультурном контексте : дис. ... докт. педагог. наук : спец. 13.00.05 «Социальная педагогика» / А. О. Рижанова. – Х., 2005. – 456 с.
9. Свириденко І. М. Педагогічні умови виховання вірності в особистісних взаєминах студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «теорія і методика виховання» / І. М. Свириденко. – Вінниця, 2012. – 20 с.
10. Сметанский Н. И. Формирование социальной ответственности учителя в системе «школа-вуз-школа» : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Н. И. Сметанский. – К., 1994. – 42 с.

REFERENCES

1. Vasyly'eva M. P. Teoriya pedahohichnoyi deontolohiyi : [Monohrfiya] / M. P. Vasyly'eva. – Kh. : KhNPU imeni H. S. Skovorody, 2003. – 216 s.
2. Vitsukayeva K. M. Pidhotovka maybutn'oho sotsial'noho pedahoha yak sub'yekta profesiyanoi diyal'nosti : dys. ... kand. pedahoh. nauk : spets. 13.00.05 «Sotsial'na pedahohika» / K. M. Vitsukayeva. – Odesa, 2012. – 269 s.
3. Kocherha O. M. Formuvannya sotsial'noyi vidpovidal'nosti u studentiv pedahohichnoho kolledzhu : dys. ... kand. pedahoh. nauk : spets. 13.00.07 «Teoriya ta metodyka vykhovannya» / O. M. Kocherha. – Nizhyn, 2012. – 285 s.

4. Kravchenko A. A. Etos vidpovidal'nosti vchytelya v sotsial'nykh ochikuvannyakh suspil'stva znan' : avtoref. dys. ... dokt. filosof. nauk : spets. 09.00.10 «Filosofiya osvity» / A. A. Kravchenko. – K., 2014. – 44 s.
5. Levkivs'kyi M. V. Kryteriyi ta rivni rozvytku vidpovidal'noho stavlennya do pratsi / M. V. Levkivs'kyi // Ridna shkola. – 1993. – № 11–12. – S. 54–56.
6. Markova A. K. Psykholohyya truda uchytelya : Knyha dlya uchytelya / A. K. Markova. – M. : Prosvishchenye, 1993. – 192 s.
7. Muzdubaev K. Psykholohyya otvetstvennosti / K. Muzdubaev [Psychology responsibility]. – M. : Nauka, 1983. – 240 s.
8. Ryzhanova A. O. Rozvytok sotsialnoi pedahohiky v sotsiokulturnomu konteksti : dys. dokt. pedah. nauk. : spets. 13.00.05 «Sotsialna pedahohika» / A. O. Ryzhanova. – Kh., 2005. – 456 s.
9. Svyrydenko I. M. Pedahohichni umovy vykhovannya virnosti v osobystisnykh vzayemynakh studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : spets. 13.00.07 «Teoriya i metodyka vykhovannya» / I. M. Svyrydenko. – Vinnytsya, 2012. – 20 s.
10. Smetans'kyi M. I. Formuvannya sotsial'noyi vidpovidal'nosti vchytelya v systemi «shkolavnz-shkola» : avtoref. dys... dok. ped. nauk. : spets. 13.00.01 «Teoriya i istoriya pedahohiky» / M. I. Smetans'kyi. – K., 1994. – 42 s.

Статтю подано до редакції 19.09.2015 р.